

ДЖЕРЕМІ БЕНТАМ І УТИЛІТАРНИСТЬ УТИЛІТАРИЗМУ

А. Бондар, В. Верлока, В. Кебуладзе (модератор), О. Панич

У цьому числі «Філософської думки» ми публікуємо матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», який був присвячений обговоренню українського перекладу твору Джеремі Бентама «Вступ до принципів моралі та законодавства». Семінар відбувся 25 листопада 2019 року на кафедрі філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» і видавництва «Фоліо». Текст українського перекладу представив перекладач твору Володимир Верлока. Експертами були Андрій Бондар і Олексій Панич. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Володимир Верлока: Постать Джеремі Бентама є взірцевим прикладом європейського інтелектуала, представника класичної традиції. Водночас на прикладі цієї постаті можна зрозуміти, як ми, сучасні люди ставимось до цієї традиції. На прикладі Бентама неважко пересвідчитись, що це ставлення є доволі двоїстим. Бентамів статус класика ніхто не наважується ставити під сумнів, до того ж його статечний портрет прекрасно виглядає на сторінках різноманітних підручників та енциклопедій. Утім, саме безперечне визнання авторитету класиків здатне «подарувати» сучасному читачеві право на певну неуважність до того, що ці класики говорили. Власне, ця обставина змушує нас шукати нових інтерпретацій класичної спадщини.

Щоб оцінити постать Бентама, для початку варто локалізувати цю постать у просторі та часі. Переглядаючи основні дати його життя та творчості, ми бачимо, що він народився і здобув освіту до Великої Французької революції, а «Вступ до принципів моралі та законодавства» вийшов друком якраз у рік її початку. До того ж Бентам був англійцем, тобто міг спостерігати за перебігом революції з деякої відстані — не надто малої, щоб безпосередньо наражатися на небезпеку, але й не надто великої, аби залишатись до цих подій байдужим та непричетним. Така історико-географічна позиція знаходить безпосереднє продовження в Бентамовій інтелектуальній позиції: він чесний і вдячний син доби Просвітництва (цим терміном він послуговується досить часто і вживає його в цілком позитивному значенні). Одним із найбільш амбітних проєктів Просвітництва (звісно, окрім Революції, яка була продуктом радше побічним) була Енциклопедія Дидро—д'Аламбера — універсальна книжка про все на світі, де всі наявні на той час, а також всі майбутні знання були впорядковані й викладені за єдиним принципом. Якби укладачі Енциклопедії не були атеїстами, то вони небезпідставно могли б уважати Бога співавтором своєї праці.

Створюючи «Вступ до принципів моралі та законодавства», Бентам рухається в річищі цього грандіозного задуму. Він має на меті укласти *універсальну систему* права, законодавства, практики законотворчості, а також великої кількості суміжних тем, що так чи інакше дотичні до практики законодавства та судочинства. Вже в передмові він попереджає читачів, що ця праця є лише проектом, пробним начерком ще масштабнішої та систематичнішої роботи, у якій буде повністю викладено таку систему. З огляду на те, що автор аж ніяк не соромиться відверто робочого, сказати б, «чернеткового» стилю своєї праці, можна дійти висновку, що він справді вірить у принципову можливість створення такої всеохопної та універсальної системи. Можна лише позаздрити авторові, чия сила ентузіазму дозволяє не помічати принципової нездійсненності задуму.

Саме на таке тлумачення задуму автора слід спиратися, обираючи перекладацьку стратегію. Перед перекладачем виникає спокуса спробувати приховати за точністю та реалістичністю деталей ту загальну невдачу, якої неминуче зазнає автор. Це можна було б спробувати здійснити, якби ми насправді вірили у принципово безсторонне і нейтральне відтворення тексту. Але ми не віримо в це, на нашу думку перекладач *не може не ставати співавтором*. Якщо взяти все це до уваги, не буде помилкою сказати, що перекладач дає авторові другий шанс, уможливаючи новий сеанс спілкування із читачем, який перебуває у кращому за автора становищі, оскільки із історії знає, які наслідки мало впровадження тих чи інших ідей. У випадку Бентама ми з подивом помічаємо, що він не надто ретельно дотримується ним самим наміченого плану, внаслідок чого зроблені спостереження в тих галузях, які є лише дотичними до його основної теми — а саме у царинах психології мотивації, структурування соціальних зв'язків та відносин влади, виявляються набагато цікавішими, аніж спроби вписати ці матеріали в єдину систему. Зрештою, він сам каже, що наразі не намагається викласти готову систему, а лише розглядає основні елементи *майбутньої* системи, досліджуючи те, в який спосіб їх можливо зіставити між собою. До того ж він зовсім не наполягає на тому, що пропонуваній ним спосіб такого зіставлення є єдино можливим та правильним.

Від початку своєї розвідки Бентам декларує, що в усіх подальших побудовах спиратиметься на *принцип корисності (principle of utility)*, що дає змогу кожній людині досягати щастя й уникати нещастя та болю. Звісно, впроваджуючи цей принцип як базовий, Бентам тим самим досить чітко окреслює ту сферу, до якої можна застосовувати всі його подальші висновки — це та сфера, де людина *знає наперед*, що для неї добре, а що погано, і, відповідно, може спиратися на такий розрахунок. Сьогоднішньому читачеві така суто просвітницька настанова здається наївною, аби не сказати утопічною.

Утім, у процесі перекладу ми мусили брати до уваги саме таку позицію автора, тобто намагатися зробити авторський виклад максимально реалістичним, позбавленим двозначності чи зайвої метафізичності. Різничитання,

що виникають при перекладі, пов'язані з тим, що автор послуговується тими виразами, що були характерні для тогочасної мови, а сьогодні немилуче видаються застарілими. До того ж він постійно жаліється, що йому бракує слів і точних виразів, аби описати ті явища, які до нього ніхто не описував. Утім, орієнтація на певну архаїчність, до якої часом вдаються перекладачі, працюючи над давніми текстами й намагаючись до певної міри стилістично «зістарити» свій переклад (точно, як це роблять шахраї, що виготовляють підробки давніх шедеврів живопису), в цьому випадку була б принципово недоречною. Бентам зосереджується на максимально реалістичних спостереженнях і корисних висновках, яких можна дійти, спираючись на ці спостереження. Він звертається до своїх сучасників, його читачі — правники, законодавці, представники владної еліти чи громадські діячі і лише в останню чергу філософи чи університетські професори. Його теорія права не має практично нічого спільного із філософією права в її гегелівському розумінні. Саме тому мова перекладу, на мою думку, має бути максимально наближена до тої мови, якою сьогодні ведуться дискусії про підвалини та функціональність сучасної правової системи, і саме в контексті цих дискусій деякі ідеї Бентама можуть виявитись дуже корисними. З огляду на це, більшість чи практично всі терміни, що викликали у мене сумніви, перекладено за їхніми основними словниковими значеннями, як-от *knowledge* — «знання», «обізнаність»; *sensibility* — «чутливість»; *steadiness of mind* — «твердість характеру».

Та на мою думку, питання про пошук адекватного перекладу термінів пов'язане з питанням про те, як і в якому контексті буде функціонувати цей переклад в актуальній культурі. Зрештою, нема нічого дивного, а тим більш нічого поганого в тому, що видавці прагнуть випускати в світ твори тих авторів, чий імена найчастіше зустрічаються на сторінках підручників та енциклопедій. Але через те, що менш відомі автори, як правило, лишаються неперекладеними, твори геніїв виявляються вирваними з контексту. Першими про це мали б замислитись ті підрозділи видавництва, які займаються чи, принаймні, мали б займатись промоцією нових видань. Але й перекладач також замислюється про це, так чи інакше мріючи, щоб його робота знайшла свого читача.

Тут шанси Бентама блискучими не назвеш. Він сам усвідомлює, що його творові далеко до стилістичної досконалості, за що він чесно й чемно перепошує в читача. Якщо перекладач не має на меті виконувати за автора його роботу й певним чином прикрашати текст, то все, що йому лишається, — це бути чесним із читачем, беручи за максимум народну мудрість «за що купив, за те й продав». Єдине, чим він може прислужитись читачеві, — розділяти надто довгі авторські речення на два чи три, сподіваючись, що нікому не спаде на думку шалена ідея декламувати цей текст вголос.

Тож що більш непевною чи розмитою сьогодні видається фігура Бентамова читача, то цікавіше нам буде зрештою на нього поглянути. Бентам,

безперечно, був палким прихильником свободи і прав особи та громадянина, а одним з невіддільних прав громадянина є право самостійно вирішувати, чи варто читати книжки Джеремі Бентама.

Олексій Панич: Я радий зазначити, що пан Володимир Верлока усвідомлює особливості філософського тексту і намагається цілеспрямовано працювати з термінологією. Втім, ця настанова, до певної міри, вступає у суперечність із наміром перекладача максимально «полегшити» завдання читачеві, відтворюючи оригінал «простою і легкозрозумілою українською мовою». Як показала аналіза запропонованого для обговорення на семінарі фрагмента перекладу, це призвело до того, що перекладач досить регулярно замінює переклад на переказ, і цей переказ не завжди зберігає важливі філософські смисли оригіналу. Наведу і прокоментую кілька прикладів.

Оригінал: Pain and pleasure are produced in men's minds **by the action of certain causes.**

Переклад (Верлока): Страждання і задоволення породжуються в людській свідомості **тими чи іншими обставинами.**

Відредагований переклад (Панич): Страждання і задоволення породжуються в людській свідомості **дією певних причин.**

Коментар: Не можна довільно замінювати «причина» (*cause*) на «обставини», бо «причина» — дуже важливий філософський термін, до того ж наскрізний для всього британського емпіризму. Принциповий характер він має і у Бентама.

Оригінал: **How disposed** is this man **to feel** such-and-such a **quantity** of pleasure or pain **when acted on by a cause with such-and-such a force?**

Переклад (Верлока): **Яким чином** людина відчуває ту чи іншу **кількість** задоволення чи страждання, **що діє на неї з тої чи іншої причини?**

Відредагований переклад (Панич): **Наскільки ця людина схильна відчувати** ту чи іншу **кількість** задоволення чи страждання, **коли на неї з такою-то силою діє певна причина?**

Коментар: По-перше, важливо, що тут йдеться не про «людину взагалі», а про ту чи іншу конкретну («цю») людину.

По-друге, питання Бентама полягає не в тому, «як» («яким чином») людина відчуває кількість того «задоволення чи страждання», яке діє на неї «з якоїсь причини» (?), а в тому, що зумовлює відчуття людиною тієї чи тієї кількості задоволення чи страждання, коли на неї діє така-то причина з такою-то силою.

Отже, тут прагнення перекладача висловитися «легше і зрозуміліше», ніж в оригіналі, вилилося у «творче перетворення» оригіналу, внаслідок чого в перекладі замість Бентамового питання з'явилося питання... від самого перекладача.

Оригінал: **People vary in which causes produce** this or that degree of pleasure or pain in them.

Переклад (Верлока): Різні люди з тих чи інших причин відчувають ту чи іншу міру задоволення чи страждання.

Відредагований переклад (Панич): Люди відрізняються тим, які причини викликають в них ту чи іншу міру задоволення чи страждання.

Коментар: Знов-таки, перекладач «перетворив» текст оригіналу замість просто відтворити його. Тому в перекладі роль терміна «причина» (цього разу збереженого) докорінно змінилася: Бентаму йдеться про те, які причини викликають в людей більш-менш інтенсивні відчуття задоволення чи страждання, а у перекладі люди відчувають задоволення чи страждання «з якоїсь причини».

Оригінал: **One man, for instance, may be most affected by the pleasures of taste, another by those of the ear.**

Переклад (Верлока): Приміром, якась людина може мати більшу схильність до відчуття смаку, натомість інша — до слухових відчуттів.

Відредагований переклад (Панич): Приміром, на якусь людину можуть найбільше впливати задоволення смаку, а на іншу — задоволення слуху.

Коментар: Ще один виразний приклад перетворення оригіналу, в якому граматична зміна статусу людини (з «об'єкта впливу» на «суб'єкта схильності») відчутно змінила епістемологію Бентама. Цей останній тут просто констатує факт, який ще потребує пояснення — і не факт, що відзначена Бентамом відмінність зумовлена саме різними людськими «схильностями» (і ще питання, що ми розуміємо під цими останніми).

Оригінал: **The quantity of pleasure or pain that a man is liable to experience from a given exciting cause will depend not only on that cause but also on some other circumstances — we can call these “circumstances influencing sensibility”.**

Переклад (Верлока): Кількість задоволення й страждання, яку людина здатна відчути **внаслідок конкретної ситуації**, залежатиме не лише від **конкретної** причини, але й від інших обставин — що ми можемо назвати «чутливістю до обставин».

Відредагований переклад (Панич): Кількість задоволення та страждання, яку людина здатна відчути **від даної причини, що збуджує (від даної збуджувальної причини)**, залежатиме не лише від **цієї** причини, але й від інших обставин — ми можемо назвати це «**обставинами, що впливають на чутливість**».

Коментар: Крім невмотивованої заміни «причини» на «ситуацію» (про що мені вже йшлося), тут варто відзначити повне «перевертання» останньої формули: *circumstances influencing sensibility* (буквально, «обставини, що впливають на чутливість») у перекладі перетворилися на... «чутливість до обставин».

Оригінал: **The exciting causes that he mainly has to attend to are: the harmful acts, which it is his business to prevent, and the punishments, by the fear of which he tries to prevent them.** He produces only the latter of these, partly by **his own special appointment** and partly through the special **appointment** of the **judge**.

Переклад (Верлока): Збуджуючі **випадки**, на які першочергово має звернути увагу законодавець, це такі: дії, що **наносять** шкоду, а відтак обов'язок законодавця — їх **попередити**; покарання, завдяки страху перед якими, **він їх**

і попереджає. Власне, він ініціює лише останній момент, виходячи із своїх **повинностей обов'язків, або за вироком суду.**

Відредагований переклад (Панич): Збуджувальні **причини**, на які першочергово має звернути увагу законодавець, це такі: дії, що **завдають** шкоду, а відтак обов'язок законодавця — **їм запобігти**, та покарання, завдяки страху перед якими **він і намагається запобігти цим діям.** Власне, він **створює лише друге**, частково його **власною особливою ухвалою**, і частково **через особливу ухвалу судді.**

Коментар: По-перше, знов-таки, «причина» — настільки ж не «випадок», наскільки й не «обставина». По-друге, шкоду завдають, а не «наносять». По-третє, шкідливим діям законодавець «запобігає», а не їх «попереджає». По-четверте, у перекладача вийшло, що законодавець «попереджає покарання» (найближчий до займенника іменник), тоді як насправді законодавець запобігає «діям, що завдають шкоду». По-п'яте, законодавець нічого не «ініціює», а «створює», і не «останній момент», а лише покарання (на противагу шкідливим діям). По-шосте, *appointment* тут означає не «призначення на посаду» (як, напевно, подумав перекладач), а «ухвалу» посадової особи — якою може бути і законодавець, і суддя (який керується законами, встановленими законодавцем).

До цих прикладів, які ілюструють загальний підхід пана Володимира до перекладу (і те, в якому плані цей підхід є проблемним), додам ще кілька конкретних термінологічних міркувань та зауважень.

1. «Причина» (*cause*) має скрізь у перекладі залишатися «причиною». Загалом, у перекладі філософського тексту зазвичай слід ставити однаковість перекладу термінів вище за літературні прикраси з притаманним їм розмаїттям виразів. Звісно, буває, що мова перекладу не дає такої змоги; але, в кожному разі, термінологічному устрою філософського оригіналу має максимально, наскільки це можливо, відповідати свідомо побудований перекладачем термінологічний устрій перекладу.

2. Якщо в одному місці вираз *a “painful” or “afflictive” cause* перекладено як «болісний випадок, що приносить страждання», немає жодних зрозумілих підстав перекладати в іншому місці *той самий вираз* як «випадки (...), що приносять нещастя та шокують». Насправді цей вираз не лише слід перекладати одноманітно, але й можна перекласти набагато простіше: «болісна чи дошкульна причина».

3. Вираз *strength of intellectual powers* не можна перекладати як «інтелектуальна сила та міць», бо цей переклад бере слова оригіналу і... сполучає їх у новий, відсутній в оригіналі спосіб. Насправді йдеться про «силу інтелектуальних спроможностей» (або «здатностей»).

4. Якщо Бентам вживає поряд вирази *sympathetic sensibility* і *antipathetic sensibility*, немає зрозумілих підстав перекладати перше як «чутливість до симпатії», а друге як «антипатична чутливість». Доречніше відтворити в перекладі структурну симетрію термінів, замінивши другий український вираз на «чутливість до антипатії».

5. Вираз *pecuniary circumstances* означає не «матеріальні обставини», а «фінансові обставини».

6. Вираз *quantity of punishment* можна перекладати як «кількість покарання», або, в крайньому разі, як «міра покарання», але не як «сила покарання».

7. Вічно карколомну проблему з перекладом англійського *mind* я б розв'язував так: «за умовчанням» перекладати *mind* як «розум», і лише якщо контекст (насамперед термінологічне оточення конкретного оригінального твору) цього не дозволяє, пробувати інші доречні за контекстом переклади.

8. Англійське *difference* (як і латинське *differentia*) у філософському контексті може означати не просто «відмінність», а «видову відмінність» (у співвіднесенні з родом). В таких контекстах я б рекомендував переклад «видова відмінність» як основний.

9. Для перекладу англійського *fiduciary* в українській мові є сталий і ужитковий у правничих контекстах вираз: «довірена особа».

10. Слово «метода» я б рекомендував вживати у жіночому роді (замість «метод»), зважаючи на його походження від грецького іменника жіночого роду *μέθοδος* (на тих же підставах, на яких ми уживаємо в жіночому роді «гене́за», «синтеза» тощо).

Андрій Бондар: Оцінюючи мовну складову фрагмента перекладу класичної праці Джеремі Бентама (Розділ 6: Обставини, що впливають на чуттєвість), здійсненого перекладачем Володимиром Верлокою, варто зупинитися на двох моментах. По-перше, загалом текст вимагає ретельного редагування і досить серйозного зовнішнього втручання. По-друге, його майбутньому редакторові слід звернути особливу увагу на стилістичні аспекти перекладу. Насамперед ідеться про схильність перекладача випускати з уваги російські кальки, що раз по раз виникають у тексті, і не помічати певної важкості конструкцій, серед яких можна назвати, наприклад, нагромадження іменників, абстрактних понять на -ння і -ття або незрозумілих форм «тоді як він коли він збуджує страждання». Тому в тих місцях, де це можливо, такі конструкції варто полегшити або й спростити. Окрема царина — синтаксис і пунктуація. Тут автор перекладу дуже часто відтворює форми англійської пунктуації, що відрізняються від пунктуації української.

Наведу короткий реєстр російських кальок або нарочито ускладнених чи стилістично невинуваних конструкцій, які часто знижують якість тексту перекладу: «по відношенню до» — «щодо, стосовно»; «приносить страждання» — «завдає страждання», «один і той самий» — «той самий, однаковий»; «дійсно» — «авжеж»; «збуджуючі причини» — «збуджувальні причини»; «згідно процедурі» — «згідно з процедурою, відповідно до процедури»; «а відтак» — «а отже»; «хороше здоров'я» — «добре здоров'я»; «спричинювати» — «спричиняти»; «в більш конкретному» — «в конкретнішому»; «йтиме мова» — «йтиметься»; «із станом» — «зі станом»; «при потребі» — «за потреби»; «дійсно важливі» — «справді важливі»; «відавати перевагу» — «надавати

перевагу»; «даний» — «цей»; «при більш детальному розгляді» — «за детальнішого розгляду»; «іншими словами» — «інакше кажучи»; «вірогідно» — «достоверно» тут же по контексту «ймовірно», то єсть «вероятно, вероятно» — тоді справді можна «вочевидь, мабуть»; «більш численними» — «численнішими»; «душа може нести в собі меншу міру недосконалості» — «душа може містити в собі меншу міру недосконалості»; «в свою чергу» — «свою чергою»; «надзвичайна ступінь» — «надзвичайний ступінь»; «дорожча сума» — «вища сума»; «більш щасливою» — «щасливішою»; «знаходиться» — «перебувати»; «у меншій мірі» — «меншою мірою»; «фактор» — «чинник»; «піддаються впливам» — «улягають впливам»; «співпадати» — «збігатися»; «ніби то» — «нібито»; «коротше» — «одне слово»; «їх вплив» — «їхній вплив»; «за виключенням» — «за винятком»; «положення» — «становище, позиція, стан»; «наступний» — «такий»; «більш потужний» — «потужніший»; «зтикалася» — «стикалася».

Учасники:

Андрій БОНДАР — поет, письменник, перекладач.

Володимир ВЕРЛОКА (перекладач) — кандидат філософських наук, перекладач відділу міжнародного співробітництва Національної бібліотеки імені Вернадського.

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

<https://orcid.org/0000000279763961>

Олексій ПАНИЧ — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник НВО «Дух і Літера».

<https://orcid.org/0000-0002-1561-8431>